

ספריות ואוספי ספרים

עורכים: מושיה סלוחובסקי • יוסף קפלן

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

ספריות ואוספי ספרים

ספריות ואוספי ספרים

עורכים

משה סלוחובסקי

יוסף קפלן

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

ירושלים

המערכת המדעית

פרופ' ירחמיאל כהן (יו"ר), פרופ' דוד אסף, מר צבי יקותיאל, פרופ' ג'רמי כהן,
פרופ' גדעון פוקס, פרופ' שמואל פיינר, ד"ר אמנון רוזנקרנצקי
מרכות המערכת: מעין אבינרי־רבהון

עריכה לשונית: ישראל חוני
הפקה והבאה לדפוס: יצחק כהן ויחזקאל חובב

ספר זה יוצא לאור בסיוע

משרד החינוך, התרבות והספורט – מינהל התרבות

מסת"ב 8-207-227-965

מספר קטלוגי 523-185

© כל הזכויות שמורות למרכז ולמן שור לתולדות ישראל, תשס"ו
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד: מרכז ולמן שור

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ

כולם בירושלים

תוכן העניינים

9	הקדמה
15	נילי שופק אביגדור ויקטור
33	הורוויץ
49	מאיר בר-אילן
65	יצחק חן
79	קרן אבו־הרשקוביץ מלאכי בית־אריה
91	משה אורפלי
105	ניקול הוכנר
127	דורית ריינס
141	דב סטוצ'ינסקי
161	אבראל בר־לבב
201	יוסף קפלן
225	עוזי אלידע
261	חגית כהן
287	נתן כהן
307	

קנון וקנוניזציה במצרים העתיקה
ספריית אשורבניפל – יד לספרות מסופוטמיה,
אבן יסוד לאשורולוגיה
ארון הספרים בבתי הכנסת העתיקים
ספרים וספריות ברנסנס הקרולינגי
תעלומת ספריית אלכסנדריה
האם היו ספריות "ציבוריות" יהודיות בימי הביניים?
הצביון האינדיווידואלי של הפקת הספר העברי וצריכתו
הספריה האפיפיורית של בנדיקטוס השלושה עשר –
מבט היסטורי
ראשיתה של הספריה המלכותית בצרפת –
מניעים תעמולתיים ופוליטיים בעידן הדפוס
תפקידם של הספריות והארכיונים הפרטיים בחינוכם
הפוליטי של הפטריקים הוונציאנים
בין הקיים לנגזר – ספרים וטכניקות של קריאה בקרב
הנוצרים החדשים המתייחדים בפורטוגל במאה
השש עשרה
בין תודעת הספריה לרפובליקה הספרותית היהודית
ספריותיהם של שלושה רבנים ספרדים במערב אירופה
בעת החדשה המוקדמת
הלאמת המידע בצרפת המהפכנית – הפיכת
הספריה המלכותית לספריה לאומית, 1799–1789
מאבקם של בני משפחת צוקרמן בהוצאת הספרים
העברית "אחיאסף" – לקורותיה של חנות ספרים יהודית
בוורשה בראשית המאה העשרים
ספריות יהודיות וקוראיהן בפולין בין שתי מלחמות
העולם

337	תרבות קריאה כתרבות צריכה – הספריה הציבורית הגרמנית לפני 1933 כמקרה מבחן	גדעון ראובני
351	הספר והספריה בעולמם של יהודים יוצאי גרמניה בישראל – מטאפורה לזהות תרבותית	גיא מירון
369	מבית מדרש אברבנאל לבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי – שנות המנדט	דב שידורסקי
413	ספריות גנובות – הגלגולים והתפקידים של מסורת אגדתית על "ספריית שלמה המלך" ואריסטו כגיבורה הראשי	יעקב שביט
447	עלוני פרשת השבוע בחברה היהודית האורתודוקסית בישראל	קימי קפלן
483	הספריה הדיגיטלית בשירות ההיסטוריון	שפרה ברוכסון ארביב
497		מפתח כללי
516		רשימת המשתתפים

אני, שאת גר־העדן לי תיארתי
בדמותה של ספריה.

חורחה לואיס בורחס, שיר המתנים
(תרגם מספרדית פבלו יצחק קירטצ'וק־הלוי)

*

עלי לבקשכם להעביר עצמכם יחד עמי לתוך אי־הסדר של
ארגזים פתוחים, לאוויר הממולא אבק נסורת, אל הרצפה
המכוסה ניירות קרועים, אל מתחת לערימות כרכים
שהוצאו שוב לאור היום לאחר אפלה של שנתיים, כדי
להתחלק עמי מעט, בתחילה, במצב־הרוח, שהוא כלל לא
עגמומי אלא מתוח מעט, שכרכים אלה מעוררים באספן
אמיתי.

ולטר בנימין, אני פורק את ספרייתי
(תרגם מגרמנית דוד זינגר)

הקדמה

מה הגיע את שליטי הממלכות הגדולות של העולם הקדום להקים ספריות וארכיונים מונומנטליים? כיצד השפיעו הספריות האלה על יצירת קנון ספרותי של יצירות מופת שעיצבו את התרבות והזיכרון ההיסטורי של חברות שונות? מה אפיין את אספנות הספרים של מלכים, אפיפיורים ונזירים באירופה של ימי הביניים? כיצד נוצר המיתוס של שריפת ספריית אלכסנדריה? האם התקיימו ספריות "ציבוריות" יהודיות בימי הביניים? אלו תפקידים פוליטיים וחברתיים מילאו ספריות ונציה בתקופת הרנסאנס? כיצד השפיעו משטרים טוטליטריים והצנזורה שהפעילו על היווצרותן של "ספריות חתרניות"? איך התגבשה תודעת הספרייה ובאיזה אופן היא השפיעה על הקמת הספריות הציבוריות המודרניות? באיזו מידה ניתן לקשור בין המצאת הדפוס לבין הדרך שהתפתחו בה הספריות בעידן המודרני? כיצד היו ספריות מלכותיות לספריות לאומיות? מה הזיקה בין אוספי ספרים וספריות לגבולות הידע? כיצד תרבות הקריאה של קהל הקוראים משפיעה על צביוןן של ספריות ציבוריות? מהם ההיבטים הכלכליים והחברתיים של אספנות הספרים? איך עוצב "ארון הספרים היהודי" בעידן המודרני? איך משפיעים מאגרי המידע הדיגיטליים על תרבות הקריאה בימינו?

אלו הם מקצת השאלות והנושאים שהמאמרים המתפרסמים בקובץ זה מתמודדים עימם; המאמרים מבוססים על דברים שנאמרו בכנס של החברה ההיסטורית הישראלית במלאות שבעים וחמש שנה לייסוד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. לאיסוף ספרים ומסמכים היבטים ושימושים שונים ומגוונים. הספריות והארכיונים העתיקים ביותר שימשו לצרכים מנהלתיים של שליטים רבי עוצמה ותאבי כוח. כפי שמראה אביגדור ויקטור הורוויץ במאמרו, מסמכים שנאספו נועדו לשרת את האינטרסים הפוליטיים של בתי המלוכה ואת הצרכים הכלכליים-המנהלתיים שלהם, אבל לא פחות מזה לייצר מסורת ולקבוע קנון דתי וספרותי. על פי גילי שופק, הפרעונים במצרים ביקשו כבר בימי הממלכה הקדומה לעצב קנון שיכלול את מיטב ספרות החכמה אשר שימש בקורפוס הלימודים של בית הספר הרעמססי. ספריות מלכותיות המשיכו, כמובן, לשמש שליטים גם במאות מאוחרות יותר. הספרייה המלכותית הצרפתית החלה להתפתח כבר בסוף המאה החמש עשרה, אבל רק עם ראשית התבססות האבסולוטיזם במהלך המאה השש עשרה, כפי שמלמדת ניקול הוכנר במאמרה, היא היתה לכלי פוליטי של ממש ולמכשיר להאדרת השליט האבסולוטי הצרפתי, על פי הדגם של העולם העתיק. עוזי אלידע דן בהמשכו של התהליך, תחת השליטים האבסולוטיים

בתקופה המשטר הישן, ולאחר מכן, בתקופת המהפכה הצרפתית ואף לאחריה. בכל התקופות הללו המשיכה הספריה לשמש צרכים פוליטיים של מערכות שלטון מתחלפות, שעשו שימוש בעצם קיום הספריה על מנת לבסס את תביעותיה הריכוזיות של המדינה. אך במקביל לספריות הריכוזיות שהוקמו וטופחו על ידי שליטים רבי כוח התקיימו גם ספריות פרטיות ופרטיות למחצה, שנועדו לשרת צרכים של קבוצות ויחידים. יצחק חן עומד על הקושי להפריד בין הציבורי לפרטי בהקשר של ספריות המנוזרים בתקופה הקרולינגית. קרל הגדול פקד על הקמת מערכת בתי ספר בכל מנזר ועודד העתקה שיטתית של כתבי יד בכל רחבי ממלכתו, ובתקופתו ובתקופת בנו לואי החסיד חל גידול עצום במספר כתבי היד שהועתקו לעומת תקופות קודמות. לצד הסקריפטוריה של המנוזרים, שהועתקו בהן כתבי היד הללו, החלו לקום בהדרגה גם ספריות שנועדו לשמש את הכמורה המקומית ואת בתי הספר שהקים הקיסר הקרולינגי. לעומת זאת, כפי שמפרט מלאכי בית־אריה, בחברה היהודית של ימי הביניים, בעיקר באירופה, היתה הפקת הספר העברי לא פרי יוזמה של המיסד הקהילתי או של ההנהגה הרוחנית, אלא תוצאה של יוזמה פרטית. הדבר תאם את אופיה של החברה היהודית המבוזרת וחסרת הנהגה סמכותית מרכזית. יחד עם זאת, כפי שמציגה דורית ריינס במאמרה, גם באירופה הנוצרית לא עמדו ספריות וארכיונים פרטיים בניגוד לקיומם של ארכיונים וספריות מרכזיים. משפחות פטריקיות בוונציה בשלהי ימי הביניים ובתקופת הרנסנס הקימו ארכיונים פרטיים, ששימשו להכשרת בני המשפחה למילוי התפקידים הציבוריים שאליהם הם נועדו; בו בזמן עזרו הספריות המשפחתיות הללו לפתח את התודעה הפוליטית של בני משפחות העילית. הן כללו ספרי פילוסופיה, היסטוריה, משפט, ספרי מסעות וספרות יפה, דהיינו הנושאים ותחומי הידע שהשליטה בהם היתה צריכה להיות מנת חלקו של משכיל בעל נימוסין ומידות טובות. מיגוון דומה של גופי ידע שונים אפיין גם את ספרייתו של האפיפיור בנדיקטוס השלושה עשר, כפי שמתאר משה אורפלי. למרות שמרנותו ואדיקותו, שבאו לידי ביטוי, בין היתר, במדיניות הנוקשה שנקט כלפי היהודים, הספריה שריכוז כללה אוצר בלום של ספרות ושירה חילוניים מהעולם הקלסי, יצירות הומניסטיות, וכן מיגוון רחב של ספרי מדע, רפואה, אסטרונומיה ואסטרונומיה.

יצירת קנון ספרותי פירושה גם הדרה, ובצורתה הקיצונית ביותר התבטאה הדרה זו בשריפת ספרים. קרן אבו־הרשקוביץ דנה בתעלומת השריפה של הספריה המיתולוגית המפורסמת מכולן, ספריית אלכסנדריה. היא מנתחת את דבריו של ההיסטוריון המוסלמי אבן אלקפטי, שכתב במאה השלוש עשרה מילון גאוגרפי שבו ייחס את שריפת הספריה לעמרו אבן אלעאץ, המצביא המוסלמי שכבש את מצרים בראשית התפשטות האסלאם. מאמרה המתוחכם של אבו־הרשקוביץ מעלה את הסברה שאבן אלקפטי כיוון בדבריו, באופן מובלע, לבקר הלכי רוח דתיים קיצוניים שזכו לפופולריות בימיו.

יעקב שביט דן גם הוא בספריות מיתולוגיות, ובעיקר ביכולתו המפליאה של המיתוס על הספריה האלכסנדרונית לקום לתחייה מחדש בעת האחרונה בקרב הגנים אפרוצנטריים, שמוזים את הספריה ההלניסטית עם אוצר הידע האפריקאי-הפרעוני שנגזל, כביכול, מהיבשת השחורה, ושדן את גורלה לאלפיים שנות כפיפות לתרבות הנוצרית-המערבית. למיתוס זה תקדימים ומקבילות במסורת היסטוריוגרפית אגדתית יהודית, שלפיה כל אוצר הידע ההלניסטי אינו אלא גניבת החוכמה היהודית על ידי היוונים.

דוגמה אחרת לדיכוי רעיוני באמצעות הגבלת הנגישות לספרים היא, כמובן, הצנזורה. מאמרו של דב סטוצ'נסקי פורס לפנינו את המציאות של הנוצרים החדשים בפורטוגל במאה השש עשרה, אשר נותקו מכל קשר ומגע עם היהדות ועם הספר היהודי. רשימות הצנזורה של האינקוויזיציה כללו את כל הספרים שיכלו למסור פיסת מידע כלשהי על הדת היהודית ועל קיום מצוותיה, ולמרות זאת נמצאו לא מעט קונברסוס מתיידיים שפיתחו שיטות קריאה חתרניות מתוחכמות, שבאמצעותן הם הפיקו מידע על היהדות מתוך עיון בטקסטים נוצריים מובהקים ולעתים אף מספרות פולמוס אנטי-יהודית. באופן פרדוקסלי, מנגנוני הדיכוי וההפחדה של האינקוויזיציה הביאו אותם לגבש "ארון ספרים יהודי" משלהם. יוסף קפלן נזקק אף הוא לפרדוקסים שיוצרת צנזורה. רבנים ספרדים בצפון מערב אירופה בעת החדשה המוקדמת החזיקו בספריותיהם ספרות אסורה, כולל ספרים שהוחרמו על ידי הנהגת קהילותיהם. סקרנותם גברה על אדיקותם, וכתוצאה מכך הם נחשפו לפילוסופיה הקרטזיאנית, לספקנות החדשה, לדאיזם, למבשרי ביקורת המקרא ואפילו לכתבי שפינוזה. מבלי משים, הם היו לסוכני הנאורות המוקדמת בחברה היהודית במערב אירופה.

הצנזורה והשימושים השונים שלה היו רק פן אחד של השינויים האדירים בתולדות הספר והספריות שהתחוללו כתוצאה מהמצאת הדפוס. אין לתאר את הרפורמות הדתיות של המאה השש עשרה ללא השפעת הדפוס והאפשרות החדשה שנוצרה כעת להפיץ ספרות אסורה במאות עותקים; ובאותו זמן חלה הוזלה עצומה של מחיר ספרים, שהרי אין הזמנת כתב יד וקנייתו כקניית ספר מודפס. השינויים הללו אפשרו לקהל קוראים רחב יותר מאי-פעם לרכוש השכלה מקיפה יותר מבעבר; המגע הבלתי אמצעי עם המילה הכתובה איפשר גם קריאות אינדוידואליות, שלא אחת איימו על היכולת של מסגרות קהילתיות להטיל את מרותן ואת סמכותן.

במאות השש עשרה והשבע עשרה הלכה והתפתחה גם תודעה ספרייתית. אבריאל בר-לבב מטפל במאמרו בהופעת תודעת הספריה בקרב יהודים אשכנזים כחלק ממכלול תהליכים תרבותיים שהתפתחו בחברתם בעת החדשה המוקדמת. תהליכים אלו כללו את עליית המודעות לידיש, את התגבשותו של קהל קוראים גדל ומתרחב, ואת הפעילות הנמרצת של מדפיסים יהודים, שהיו לסוכני תרבות מן המעלה הראשונה. דוגמאות

מאלפות נוספות לקיומה של תודעה משותפת של ספריה ניתן למצוא במאמריהם של גדעון ראובני ושל נתן כהן. ראובני מציג את ההתפתחויות והשינויים שנתחוללו בתפיסת תפקידי הספריה הציבורית בגרמניה לפני 1933, ששינתה את ייעודה ממשאב שעומד בעיקר לרשותם של חסרי האמצעים, למשאב שאמור לשמש את בני השכבות החברתיות כולן. כהן מעביר אותנו למציאות היסטורית אחרת – הספריות הציבוריות היהודיות בפולין בין שתי מלחמות העולם. דיונו שופך אור על השינויים שחלו באוספי הספרים, בקהל הקוראים, בשפות שלהן הם נזקקו, וגם על התמורות שהתחוללו בפריסה החברתית והמעמדית של קהל הקוראים. גם חגית כהן מתמקדת בשינויים שהתחוללו בתרבות הספר היהודית במזרח אירופה במאה העשרים. מאמרה דן במשפחת צוקרמן, משפחה של מדפיסים ומוכרי ספרים מוורשה, שמצאה את עצמה נפגעת מן המציאות החדשה שנוצרה עם הופעתן של הוצאות ספרים עבריות דוגמת "אחיאסף" ו"תושיה". הוצאות הספרים הללו החדירו לשוק הספרים שיטות חדשות של הפקה ושיווק, שחננויות הספרים הקטנות והמסורתיות לא יכלו להתמודד איתן.

מושא הדיון של גיא מירון הוא ארון הספרים של יהודי גרמניה בארץ ישראל. המאמר מראה כיצד הספרות הקלסית הגרמנית היתה לביטוי מובהק של הזהותם של העולים מגרמניה עם האידאל המרכזי של ההשכלה הגרמנית – Bildung – גם כשאידאל זה הפסיק לשמש נר לרגלי מרבית הגרמנים.

מאמרו של מאיר בר-אילן מציג מציאות של בית כנסת קדום, שלא היו בו ספרים, ושאיילו ספר התורה היה מובא אליו מבית פרטי בעת הקריאה ומוחזר אליו אחריה. ריבוי ספרים בבית הכנסת החל רק לאחר תקופת הגאונים, כשתרומות של יחידים העלו את מספר ספרי התורה מעבר לנחוץ. לעומת מיעוט ספרי התורה בבית הכנסת העתיק, מציג קימי קפלן את המציאות בת זמננו בבתי הכנסת האורתודוקסיים במדינת ישראל, שעלוני פרשת השבוע היו בהם לתופעה שכחה ושלטת. תעשיית העלונים משקפת את ריבוי הגוונים והעמדות, ולעתים אפילו את הנטיות הפוליטיות המנוגדות, הרווחות בקרב הציבור הדתי.

מאז הקמתה שימשה הספריה הלאומית והאוניברסיטאית מרכז תרבותי ואקדמי ראשון במעלה בחברה הישראלית. הכנס שהספר מבוסס עליו, שנפתח במושב חגיגי בבניין הספריה בנבעת רם, היה מחווה למוסד ייחודי זה, שבלעדיו קשה לתאר את חיי הרוח במדינת ישראל. מאמרו של דב שידורסקי, שחקר ביסודיות את תולדות הספריה על כל שלביה וגלגוליה, סוקר ביריעה רחבה את התפתחות הספריה בשנות המנדט הבריטי, בימים שהונחו בהם היסודות לארגונה ולתפקודה.

מה יהיה עתידו של הספר המודפס? האם כשם שהקלף דחק את לוחות החרס והעץ שקדמו לו, והספר המודפס החליף כמעט לחלוטין את כתב היד, כך גם יחליפו הספריה

הקדמה

הדיגיטלית ומאגרי המידע את הספר כפי שהתרגלנו להכירו בחמש מאות השנים האחרונות? שפּרה ברוכסון ארביב מצביעה על האפשרויות הטמונות בספריה הדיגיטלית ובאתגרים שהיא מציבה בפני ההיסטוריון.

וולטר בנימין היטיב לתאר את חוויית הקשר הבלתי אמצעי והאינטימי עם הדפים הכרוכים ועם המדפים עמוסי הכרכים, ואת החושניות שמאפיינת את תאוותו של אספן הספרים: "עם היפים שבזכרונותיו של האספן נמנה הרגע שבו נחלץ לעזרתו של ספר, שלא הקדיש לו מימיו מחשבה, קל וחומר משאלה, רק משום שנח מופקר ועוזב כל כך בשוק הפתוח, וקנה אותו, כשם שקנה הנסיך באגדות אלף לילה ולילה שפחה יפה, כדי להוציאה לחופשי. שכן, בעיני אספן הספרים מצוי החופש האמיתי של כל הספרים אי-שם על גבי מדפי ספרייתו" (וולטר בנימין, מבחר כתבים, א, תרגם מגרמנית דוד זינגר, תל אביב תשמ"ב, עמ' 111).

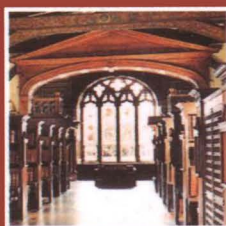
רבים כבר מקוננים על מותו הקרוב של הספר וחוששים מהשינוי התרבותי הכביר הכרוך בכך – האם הספריה הדיגיטלית תסלק אותנו מגן העדן שבורחם דמיון בשירו המפורסם, שקטע ממנו הבאנו בפתח קובץ זה?

חובה נעימה היא לנו להודות למר ישראל חוני (העורך הלשוני), למר יצחק כהן (המביא לדפוס), לגב' טליה יקיר (מרכזת מערכת הספר), לגב' פרן זקבך שהתקינה את המפתח, לסדרית אריאלה שקדי ולמר יחזקאל חובב שסייע בהפקה. תודה מיוחדת לגב' טובי וייס, שריכזה את הכנס שהספר מבוסס עליו. חובה מיוחדת אנו חבים למר צבי יקותיאל, מנהל מרכז שזר, על התמיכה המתמדת ועל הסיוע.

העורכים

מה הניע את שליטי הממלכות הגדולות של העולם הקדום להקים ספריות וארכיונים מונומנטליים? כיצד השפיעו הספריות האלה על יצירת קנון ספרותי של יצירות מופת שעיצבו את התרבות ואת הזיכרון ההיסטורי של חברות שונות? מה אפיין את אספנות הספרים של מלכים, אפיפיורים ונזירים באירופה של ימי הביניים? כיצד נוצר המיתוס של שריפת הספרייה של אלכסנדריה? האם התקיימו ספריות "ציבוריות" יהודיות בימי הביניים? אלו תפקידים פוליטיים וחברתיים מילאו ספריות ונציה בתקופת הרנסאנס? כיצד השפיעו משטרים טוטליטריים והצנזורה שהפעילו על היווצרותן של "ספריות חתרניות"? איך התגבשה תודעת הספרייה ובאיזה אופן היא השפיעה על הקמת הספריות הציבוריות המודרניות? כיצד הפכו ספריות מלכותיות לספריות לאומיות? מה הזיקה בין אוספי ספרים וספריות לגבולות הידע? כיצד תרבות הקריאה של קהל הקוראים משפיעה על צביון של ספריות ציבוריות? מה הם ההיבטים הכלכליים והחברתיים של אספנות הספרים? איך עוצב "ארון הספרים היהודי" בעידן המודרני? איך משפיעים מאגרי המידע הדיגיטליים על תרבות הקריאה בימינו?

אלו הם מקצת השאלות והנושאים שהמאמרים המתפרסמים בקובץ **ספריות ואוספי ספרים** מתמודדים עמם. המאמרים מתפרסים על קרוב לארבעת אלפים שנה של היסטוריה אנושית ומתמקדים במגוון רחב של תרבויות וחברות, מימי הפרעונים במצרים ואשורבניפל במסופוטמיה ועד לספרייה הדיגיטלית בימינו. הדיון ההיסטורי בהתהוותן של ספריות בתקופות שונות קורע אשנב אל תולדות הספר ואל המשמעויות הפוליטיות, הדתיות, התרבותיות והסמליות, שהוענקו לאספנות של ספרים בידי שליטים, קהילות ויחידים.

מראה פנימי של ספריית הדוכס המפרי (Duke Humfrey's Library) שבבודליאנה באוקספורד.

